
ФЕДОРАК І.О.,
асистент кафедри педагогіки і методики
дошкільної та початкової освіти, Кам'янець-
Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ САМООРГАНІЗОВАНОСТІ ДИТИНИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Психологічними умовами розвитку самоорганізованості молодшого школяра виступають генералізована довільність, рівень розвитку волі, рефлексії, мотиваційної сфери дитини. Довільність виявляється як опосередкованість поведінки дитини, підпорядкування мотивів, власне вольові дії, здатність виконувати норми, правила, інструкції, здатність ставити цілі та досягати їх. У вольовій сфері дитини з'являються самостійність, ініціативність, активність, цілеспрямованість, організованість. Розвиток рефлексії виявляється як внутрішній план дій, самооцінка й самоконтроль. Для мотиваційної сфери властиві прагнення до самостійності, до успіху, бажання бути компетентним, відповідати вимогам.

Ключові слова: психологічні умови, розвиток, молодший школяр, довільність, воля, рефлексія, мотивація, самоорганізованість, самостійність.

Психологическими условиями развития самоорганизованности младшего школьника выступают генерализованная произвольность, уровень развития у ребенка воли, рефлексии, мотивации. Произвольность проявляется как опосредованность поведения ребенка, соподчинение мотивов, собственно волевые действия, способность выполнять нормы, правила, инструкции, способность ставить цели и достигать их. В волевой сфере ребенка появляются самостоятельность, инициативность, активность, целенаправленность, организованность. Развитие рефлексии проявляется как внутренний план действий, самооценка и самоконтроль. Для мотивационной сферы младшего школьника характерны стремления к самостоятельности, к успеху, желание быть компетентным, соответствовать требованиям.

Ключевые слова: психологические условия, развитие, младший школьник, произвольность, воля, рефлексия, мотивация, самоорганизованность, самостоятельность.

The level of development of junior-schoolers arbitrariness, will, reflection, motivation are the psychological conditions of self organizational ability development. The arbitrariness reveals as mediated behavior, motives subordination, willing acts, ability to fulfill norms, rules, instructions, to put aims and to achieve them. The junior-pupils will reveals as independence, initiative, activity, organizational ability. The reflection development lead to inner plan of acting, self-estimation and self-control. The motivation of junior-pupil determined him aspiration to independence, to success, him desire to be competent, to match the demands.

Key words: psychological conditions, development, junior-pupil, arbitrariness, will, reflection, motivation, self organizational ability, independence.

Постановка проблеми. У процесі дослідження проблеми розвитку самоорганізованості молодшого школяра важливу роль відіграють наукові положення щодо психологічних умов розвитку цієї властивості. Визначення таких умов дозволяє обґрунтувати правомірність постановки питання про розвиток самоорганізованості дитини саме у молодшому шкільному віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При розробленні питання психологічних умов розвитку самоорганізованості молодшого школяра ми враховували її зв'язок із іншими психологічними явищами та вікові особливості прояву. Важливим при цьому є аналіз вікових особливостей розвитку довільності й волі у дитини, що знайшли висвітлення у низці фундаментальних праць І.Д. Беха, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, О.В.Запорожця, В.К. Котирло, О.М. Леонтєва, Н.І. Непомнящої, О.О.Смірної та ін. Спеціальним предметом дослідження вольові якості молодшого школяра виступали у працях М.Й. Боришевського [1], В.В.Давидова [2], С.А. Поліщук [5], К.В. Савченко [6], Г.А. Цукерман [7], С.Г. Якобсон і Н.Ф. Прокіної [8] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, якій присвячується стаття. Загальним висновком проведених експериментальних досліджень є положення про те, що вольові якості учнів початкових класів інтенсивно розвиваються і виступають важливими й дієвими психологічними чинниками їх навчальної успішності. Водночас, питання вольових якостей молодшого школяра розглянуто поза контекстом розвитку самоорганізованості, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вольові якості дитини розвиваються поступово й суперечливо. Їх прояви у дитини не завжди виразні й однозначні, що викликає наукову дискусію щодо можливості взагалі обговорювати питання дитячої волі. Проблема визначення вікового етапу та критеріїв появи волі не знаходить одностайного вирішення. Більшість психологів погоджується з думкою про те, що вольова активність дитини виникає на досить високому рівні розвитку її довільності, перші прояви якої відносяться вже до того моменту немовлячого віку, коли дитина опановує своїми рухами, оволодіває предметни-

ми діями, навчається ходити тощо. Початкові форми довільності у ранньому дитинстві виступають лише як передумова для формування волі. Окремі прояви волі виникають у поведінці дитини лише до кінця дошкільного віку. Водночас, навчання у початковій школі вимагає від молодших школярів певного рівня розвитку низки вольових якостей. Саме рівень розвитку довільності наприкінці дошкільного віку виступає важливою умовою майбутнього шкільного навчання. Її розглядають як один із показників психологічної готовності до навчання у школі.

Отже, можна засвідчити, що вольова активність дитини не складається вся й одразу, а розвивається поступово на основі довільності, з накопиченням у дитини окремих вольових якостей (наполегливості, організованості, самостійності тощо), кожне з яких акумулює у собі ставлення до певних життєвих ситуацій та відповідний спосіб поведінки у ній.

У розвитку довільності дитина напередодні вступу до школи досягає рівня володіння двома основними групами вмінь. По-перше, це здатність приймати інструкції (цілі, задачі) дорослого та правильно виконувати їх. У цьому контексті розвиваються такі вольові якості, як наполегливість, витримка, старанність, слухняність. По-друге, це спроможність самостійно ставити цілі та досягати їх. Тут створюються особливо сприятливі умови для розвитку самостійності, ініціативності. І перший, і другий контекст в єдності є фундаментом розвитку системних вольових якостей, до яких належить і самоорганізованість.

Довільна поведінка відзначається внутрішньою опосередкованістю: ставленнями, цілями, знаннями, уміннями, навичками тощо. Опосередкування поведінки дитини спочатку має свою зовнішню фіксацію у формі інструкцій, задач, вимог дорослого. У віці близько двох років поведінка малюка опосередковується і керується

інструкціями дорослого. Велике значення при цьому має мовлення. Розуміння значення слова дозволяє малюку виконувати достатньо складні вказівки та вимоги дорослого. Дитина починає фіксувати свою дію в слові, а значить усвідомлювати її.

Питання про довільність з самого початку свого вивчення розглядалось у зв'язку з проблемою мотивації. З розвитком мотиваційної сфери дія вольової регуляції стає більш продуктивною. Так, у старшого дошкільника складається важливе особистісне новоутворення – підпорядкованість мотивів, зумовлена прагненням відповідати вимогам дорослого, здатність дитини між мотивами “хочу” і “треба” обирати другий як пріоритетний (Л.І.Божович). Це впорядковує поведінку дитини, визначає її певну послідовність, слугує дороговказом, що робити спочатку, а що згодом. Тобто, підпорядкування мотивів є важливою психологічною умовою розвитку самоорганізованості дитини.

Здатність підпорядковувати мотиви пов'язана із емоціями дитини. Виникнення у дитини на межі дошкільного й молодшого шкільного віку емоцій у функції передбачення, переживання приемних емоцій в очікуванні певної події, розвиток емоційної спрямованості на іншу людину мотивує дитину свідомо підпорядковувати свої дії віддаленому мотиву (О.М.Леонт'єв): зробити малюнок, щоб порадувати маму на майбутньому святі. Такі психологічні явища О.В.Запорожець назвав „здвигом афекту на початок дії”.

Особистість молодшого школяра відзначається системою властивостей, яких не було у дошкільника. Ці властивості належать до новоутворень особистості молодшого школяра. Ними виступають тісно пов'язані між собою довільність, внутрішній план дій та рефлексія. На їх основі розвивається теоретичне мислення, без якого подальше навчання буде утрудненим (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін).

Довільність молодшого школяра

найбільшою мірою виявляється у сфері навчання. Вона полягає у саморегуляції поведінки відповідно до вимог дорослих – насамперед учителів. Молодший школяр здатен ставити цілі діяльності, знаходити засоби їх досягнення та долати перешкоди на цьому шляху. Вольові якості молодших школярів є основою їх систематичного навчання і водночас розвиваються завдяки йому. Воля молодшого школяра відзначається достатньо високим рівнем довільності, яка дозволяє йому усвідомлювати й виконувати обов'язкові завдання, підпорядкувати їм свою активність, керувати пізнавальними процесами, виконувати складні інструкції та вимоги дорослих. У школярів з'являється особлива вольова дія – вчинок, орієнтований на інтереси оточуючих людей.

Внутрішній план дій інтенсивно формується саме в молодшому шкільному віці й потребує педагогічної підтримки. Наприклад, на уроках праці після повідомлення теми вчитель просить учнів розкласти на парті необхідні матеріали, потім діти прослуховують порядок наступної роботи і тільки тепер розпочинають виготовлення виробу. Такий порядок роботи привчає дітей продумувати наперед усі умови виконання діяльності.

Уміння пояснити свої дії, аргументувати їх, знайти й виправити помилки лежать в основі рефлексії – здатності до об'єктивного аналізу власної поведінки відповідно до вимог діяльності. Рефлексія не лише стає умовою самоконтролю у діяльності й поведінці дитини, але й дозволяє особистості відшукувати власні психологічні ресурси для виправлення недоліків, помилок тощо. Можна сказати, що рефлексія слугує дороговказом у діяльності. Внутрішні ресурси не лише розвиваються й накопичуються у молодшого школяра, але становлять об'єкт його пізнання та управління. Водночас помилковим є переоцінювати можливості молодшого школяра. Хоча психологічні дослідження й доводять, що у молодшому

шкільному віці довільність у своєму розвитку піднімається на нову якісну сходинку (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін), але вольова сфера залишається ще мало сформованою. Дитина тільки навчається свідомо, самостійно регулювати свою поведінку, свої дії у новій провідній діяльності – навчальній. Відтак у неї виникає багато помилок, прояви волі відзначаються ситуативністю, нетривалістю, суперечливістю. Втім, розвиток вольових якостей молодшого школяра вже спирається на міцний фундамент його довільності (сформований у дошкільному віці) та відбувається особливо інтенсивно. Можна стверджувати, що саме відносно молодшого школяра цілком виправдано ставити педагогічне завдання виховання самоорганізованості, воно є особливо актуальним для цього вікового періоду.

Згідно з уявленням про самоорганізованість як поєднання внутрішньої детермінованої організованості та ефективної самостійності, перед нами постає необхідність зупинитись на розвитку у молодшого школяра вольових якостей організованості й самостійності.

Організованість як вольова властивість дитини досліджена у працях О.І. Висоцького, В.К. Котирло, А.В. Поденко, Л.І. Рувінського, Л.І. Уманського, С.Г. Якобсон і Н.Ф. Прокіної та ін..

Між **організованістю** особистості та її вольовими якостями існує нерозривна єдність і тісний діалектичний зв'язок: організованість так чи інакше засвідчує вольові якості, а вони, в свою чергу, через прояви організованості об'єктивуються і формуються. Вольові якості людини розвиваються в процесі її життєдіяльності в міру того, як вона, захоплена важливими для себе цілями, виявляє рішучість у виборі мети, здатність впевнено й енергійно просуватись до завершення своїх планів, не піддаватися стороннім впливам, бути сміливою і не розгублюватись при зіткненні з перешкодами. Розвиток організованості дитини проходить

шлях від переважно зовнішньої детермінованості до внутрішньої. Саме тоді виникають підстави говорити про перехід організованості у самоорганізованість. Спочатку дитина організовує свою поведінку під впливом дорослих, їх інструкцій, покрокового контролю, допомоги й підтримки (діти до 3-4 років). Чим меншою є дитина, тим більшим повинно бути втручання дорослих у побудову її поведінки.

Організованість, як впливає з вищезазначеного, – складна властивість особистості, формування якої залежить від інтелектуального, вольового, морального розвитку людини. Тому й недоліки у поведінці, незібраність, безпорадність, непослідовність є наслідком тих чи інших особливостей загального психічного розвитку та розвитку особистості. На різних вікових етапах причини й форми неорганізованості неоднакові. Різняться вони й у кожній окремої людини. Та при всій різноманітності недоліки організованості об'єднує те, що всі вони виявляються в людини стосовно оточення і себе самої.

Результати ряду досліджень (В. І. Гарбузов, О.І Захаров та Д.Н. Ісаєв, Л.Є. Ерастова, Б.М. Кочубей та О.В. Новікова, Н.Л. Кряжева, В.В.Лебединський та О.С. Нікольська, І.І. Мамайчук, А.О. Прохоров та ін.) свідчать про певне зниження показників організованості молодших школярів у ситуаціях емоційної напруги (у адаптаційний період навчання, під час навчальних випробувань, опитувань тощо). Нездатність дитини стримати свої бурхливі емоції призводить до розбалансування її поведінки й діяльності, погіршуються показники пам'яті, уваги, через що дитина забуває зробити намічене, порушує режимні моменти, робить більше помилок при виконанні завдань тощо). Такі емоційні стани призводять до появи невпевненості в собі, тривожності. Неорганізованість, навіюваність, нерішучість, невпевненість у собі молодших школярів виникають на ґрунті високої імпульсивності й не-

достатньої цілеспрямованості. Кмітливий учень не встигає виконувати у класі ряд завдань, бо не вміє скерувати увагу на інструкцію вчителя та вчасно почати роботу. Надто рухливі, непосидючі діти постійно відволікаються на уроці, пропускають пояснення, плутають усе. Не вміючи володіти своєю поведінкою, вони порушують шкільні правила. Отже, недостатньо розвинута організованість (звичайно, відносно даного вікового рівня), стає на заваді доброї успішності та дисциплінованості.

Питання розвитку самостійності дитини висвітлено у працях І.Д.Бега, Л.І. Божович, В.В.Давидова і Г.А.Цукерман, З.В. Гуріної, М.І.Дідори, Н.В. Єлізарова, О.Л. Кононко, В.У. Кузьменко, Г.О. Люблінської, М.Монтессорі, О.А. Онисюк, К.В.Савченко, Н.В. Ханецької та ін. Розвиток самостійності особистості можна представити як єдність неперервності й перервності. Вхідження особистості у нову соціальну групу передбачає поступові переходи від стану адаптації з його провідним прагненням «бути таким, як усі», до індивідуалізації, де головним стає підкреслювання свого «Я» та, нарешті, до інтеграції, коли система знову набуває стабільності на основі гармонізації індивідуальності та вимог спільноти (А.В.Петровський). На стадії інтеграції самостійність особистості не заважає груповим інтересам, знаходиться з ними у рівновазі. Молодший шкільний вік відзначається як перехідний між фазами адаптації та індивідуалізації, його можна розглядати водночас як завершення адаптації та початок індивідуалізації з властивими їй виразним прагненням до самостійності та слабкою сформованістю вмінь людського співжиття.

Шлях розвитку самостійності особистості знаходять своє вираження через поняття сепарації (А.А.Реан), ідентифікації, обособлення та їх взаємодії (В.С. Мухіна). Відзначається, що поступова сепарація дитини від дорослих є очевидною умовою соціального до-

зрівняння й самореалізації дитини, які передбачають її самоорганізованість. При цьому слід відрізнити обособлення дитини від дорослих і емоційне відчуження між ними. Обособлення дитини є природною сепарацією, яку підтримують дорослі, і яка починається у 6-7 років.

Самостійність дитини тлумачиться як системна властивість її особистості, що передбачає такі складові, як незалежність, ініціативність та самооцінку. Самостійність дитини є поєднанням, з одного боку, її здатності підпорядковуватись вимогам дорослих, а з другого – власної ініціативи дитини.

У молодшому шкільному віці на розвиток самостійності дитини найбільше впливає шкільне середовище. Розвиваються почуття підприємливості та ефективності, цілеспрямованість. Найважливішими цінностями стають ефективність і компетентність. У негативному варіанті розвитку формується почуття власної неповноцінності, яке спочатку виникає як усвідомлення своєї неспроможності у вирішенні якихось конкретних задач. У цьому віці закладається ставлення до праці.

У працях М.Монтессорі [4] значна увага приділяється вихованню самостійності дітей, починаючи з раннього віку. Дослідниця вважає самостійність провідною й природною властивістю дитини, яку дорослий повинен виявляти й плекати. Виявлення самостійності проходить у процесі активних дій дитини, власні зусилля дитини виступають ознакою її свободи.

Зазнають розвитку й мотиви прояву самостійності у дітей різного віку. Молодші діти використовують її як засіб досягнення інших цілей або з метою схвалення значущими дорослими. При вступі до школи від дітей вимагається не самостійність як така (вона може виявлятися і як свавілля, вередування, впертість, неслухняність), а організована самостійність, спрямована на вирішення педагогічних задач, зокрема на подолання психологічного бар'єра несміливості,

невпевненості у своїх силах. Психологи, що досліджували невротичні прояви і акцентуації характеру дітей (О.І. Захаров, Р.В. Овчарова, Х. Ремшмідт), відзначають випадки, коли прагнення дитини до самостійності, незалежності поєднується із неорганізованістю, недисциплінованістю. Особливо помітно це щодо дітей гіпертичного й демонстративного типів. Висока соціальна сміливість та рішучість у них поєднуються з імпульсивністю, непослідовністю, неорганізованістю, відзначається прагнення домінувати без урахування інтересів навколишніх. Врешті-решт така самостійність призводить до соціальної дезадаптації.

За твердженням В.Н.Дружиніна [3], самостійність учнів виявляється як:

- власні спонукання учнів і усвідомлення ними смислу і мети роботи;
- внесення учнями в роботу елементів новизни стосовно зразків, що відтворюються;
- працелюбність, готовність до переборення труднощів, цілеспрямованість;
- прояв максимуму активності.

Висновки. З'ясування психологічних умов розвитку самоорганізованості дозволяють обґрунтувати правомірність постановки питання стосовно молодшого шкільного віку. У цьому віці психіка й особистість дитини набуває таких якостей, що становлять фундамент й свідчать про сензитивність цього віку для розвитку самоорганізованості. Це такі властивості, як генералізована довільність, рівень розвитку волі, рефлексії, мотиваційної сфери дитини. Довільність дитини набуває генералізованості, свідченням якої є опосередкованість поведінки, підпорядкування мотивів, поява власне вольових дій, здатність виконувати норми, правила, інструкції, здатність ставити цілі та досягати їх. Вольова сфера дитини розвивається до рівня, коли виявляються властивості самостійності, ініціативності, активності, цілеспрямованості, організованості.

Рівень розвитку рефлексії дозволяє говорити про такі утворення, як внутрішній план дій, самооцінку й самоконтроль. Нарешті у мотиваційній сфері виявляється прагнення до самостійності, до успіху, бажання бути компетентним, відповідати вимогам.

На відміну від самостійності, самоорганізованість завжди є ефективною, результативною, гарантує успіх спра-

ви. У цьому розумінні самоорганізованість – це ефективна самостійність. Суттєвою відмінністю самоорганізованості із організованістю є те, що остання передбачає як зовнішню, так і внутрішню детермінованість, а перша – лише внутрішню. Є підстави тлумачити самоорганізованість як внутрішньо детерміновану організованість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: дисс. ... д-ра. психол.наук: 19.00.07: возрастная и педагогическая психология. – / КГПИ им. М.П.Драгоманова. – К., 1992. – 77 с.*
2. *Давыдов В.В. Младший школьник как субъект учебной деятельности / В.В. Давыдов, В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1992. – №3-4. – С.14-19.*
3. *Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 368 с.*
4. *Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе / М. Монтессори. – К.: "Віпол", 1995. – 106 с.*
5. *Поліщук С.А. Развитие волевых качеств у детей младшего школьного возраста / С.А. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №4. – С. 12-14.*
6. *Савченко К.В. Развитие воли младших школьников как фактор их учебной успешности / К.В. Савченко // Проблемы общей и педагогической психологии: сборник научных работ Института психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины ; за ред. С.Д. Максименка – К.: ГНОЗІС, 2004. – Т. VI. – Вып. 5. – С.310-319.*
7. *Цукерман Г.А., Елизарова Н.В. О детской самостоятельности / Г.А.Цукерман, Н.В. Елизарова // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 37-44.*
8. *Якобсон С.Г. Организованность и условия ее формирования у младших школьников / С.Г. Якобсон, Н.Ф. Прокина. – М.: Просвещение. 1967. – 174 с.*